

Руйнуючи «старий світ» і знищуючи «експлуататорів», більшовики закладали основи «нового світу», який ними замальовувався як «царство трудящих», в якому немає несправедливості і де всі «рівні». Найголовнішим питанням була ліквідація приватної власності на засоби виробництва і повне усупільнення господарства. На початку 1920-х рр. були повністю сформовані органи радянської влади, основним завданням яких була боротьба за зміцнення революційного порядку, за посилення впливу радянської влади і захист її завоювань.

Джерела та література

1. Березовчук Н.Д. Пролетарская опора в деревне: К истории комитетов бедноты на Украине / Березовчук Н.Д., Бондаренко Г.В. – К. : Вища школа, 1986. – 113 с.
2. Бикова Т.Б. Створення Кримської АССР (1917-1921 рр.) / Т.Б. Бикова. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 247 с.
3. Брошеван В.М. Военно-политический трибунал Крыма: (Историко-документальный очерк о создании и деятельности Полномочного представительства ОГПУ по Крымской АССР – Политическое управление при Крым ЦИКе в 1922-1934 гг.) / В.М. Брошеван. – Симферополь: ЦНТЭИ, 2004. – 92 с.
4. Брошеван В.М. Крымская республика: год 1921-й. Краткий исторический очерк / В.М. Брошеван, А.А. Форманчук. – Симферополь : Таврия, 1991. – 126 с.
5. Бугай И.Ф. Чрезвычайные органы советской власти: ревкомы 1918-1921гг. / Бугай И.Ф. – М.: Наука, 1990. – 320 с.
6. Ганжа О.И. Борьба с кулачеством на Украине в 1921-1923 гг. / О.И. Ганжа // Украинский исторический журнал. – 1987. – № 5. – С. 62-68.
7. Ишин А.В. Красный террор в Крыму в 1920-1921 гг. и его последствия / А.В. Ишин // Культура народов Причерноморья. – 1997. – № 7. – С. 112-113.
8. Ишин А.В. К вопросу об особенностях политического развития Крыма в первой половине 1920-х годов / А.В. Ишин // Историческое наследие Крыма. – 2004. – №5 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.commonuments.crimea-portal.gov.ua/rus/index.php?v=1&tek=82&pag=74&l=&art=246>
9. Кульчицкий С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С.В. Кульчицкий. – К. : Основи, 1996. – 396 с.
10. Мельгунов С.П. Красный террор в России, 1918-1923 гг. / Мельгунов С.П. – М.: 5-е издание, 1990. – 253 с.
11. Шевуцук П.А. Гражданская война. Взгляд через 10 лет. / П.А. Шевуцук // Свободная мысль. – 1992. – №10. – С.74-84.
12. Волошинов Л.И. Октябрь в Крыму и Северной Таврии / Л.И. Волошинов. – Симферополь: Крымиздат, 1960. – 196 с.
13. Освобождение Крыма от англо-французской интервенции, 1918-1919 г. – Симферополь : Крымгосиздат, 1940. – 175 с.
14. Орлов А.С. История России. Учебник. / А.С. Орлов, В.А. Георгиев, Н.Г. Георгиева, Т. А. Сивохяна. – М.: ПРОСПЕКТ. – 1998. – 544 с.
15. Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК). – Ф. Р. 1188. – Оп. 1. – Спр. 4.
16. ДААРК. – Ф.Р 1888. – Оп.1. – Спр. 7.
17. ДААРК. – Ф. Р 1888. – Оп.1. – Спр. 38.
18. Декреты Советской власти. 1 апреля – 31 июля 1919 г. – М.: Госполитиздат, 1971. – Т. V. – 701 с.
19. Ревкомы Крыма: сборник документов и материалов. – Симферополь: Крым, 1968. – 243 с.

Быкова А. С. Становление советских органов власти в Крыму в 1917-1921 гг.

В статье рассмотрены вопросы создания и деятельности советских органов власти в период их становления на крымском полуострове. Проанализирована политическая ситуация, сложившаяся в Крыму в период 1917-1921 годов и ее влияние на формирование и принципы работы советских организаций. Выявлены особенности советской системы данного периода и роль новых структур власти в усилении диктатуры пролетариата.

Ключевые слова: Центральный Исполнительный Комитет, революционный комитет, комитет бедноты, чрезвычайная комиссия, революционный трибунал, Народный комиссариат продовольствия.

Bykova O. S. The establishment of Soviet power in the Crimea in 1917-1921

The article deals with the establishment and activities of the Soviet authorities during their formation on the Crimean peninsula. The political situation prevailing in the Crimea during the years 1917-1921 and its impact on the formation and principles of government organizations are analyzed. The features of the Soviet system, and the role of new power structures in strengthening the dictatorship of the proletariat are specified.

Keywords: Central Executive Committee, Revolutionary Committee, the committee of the poor, Extraordinary Commission, the revolutionary tribunal, the People's Commissariat of Food.

УДК 94(477)“1920-1933”

Е. Е. Левандовська

РОЛЬ КОМІТЕТІВ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН У ВПРОВАДЖЕННІ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ НА СЕЛІ (1920–1933 рр.)

У статті зроблено спробу критичного аналізу усталеного в історіографії підходу до комітетів незаможних селян, як вагомого чинника радянізації українського села. Визначаються основні фактори, як об'єктивного характеру так і суб'єктивні, що перешкоджали організації незаможних селян бути дієвим механізмом впровадження соціалістичних перетворень та зумовлювали її низьку працездатність. На підставі виділених проблемних аспектів, окреслено перспективи подальшого дослідження.

Ключові слова: комітети незаможних селян, селянство, радянська влада.

Історія українського селянства 20–30-х рр. традиційно перебуває в фокусі уваги дослідників. Разом з тим, лишається чимало питань, ще не вписаних в сучасну концептуальну схему вітчизняної історії, одним з них є діяльність комітетів незаможних селян. Актуальним виглядає дослідження історії КНС, не крізь призму інтересів керівної партійної верхівки, а в контексті взаємовідносин суспільства і влади.

Повернення більшовиків в Україну, на початку 1920 р., змусило їх шукати, словами Леніна, «творчого підходу» у вирішенні найбільш гострого для нової влади питання – відносин з українським селянством. «Міжнародне і внутрішнє становище України, – писав Г.І.Петровський, – необхідність широкої допомоги фронтові з особливою силою диктували необхідність зміцнення Радянської влади на селі. Для цього потрібно було в першу чергу організувати селянську бідноту як головну опору Радянської влади на селі і, спираючись на бідноту, розвивати і зміцнювати союз з середняком» [1, с.9]. Врахувавши невдалий досвід комбідів, 9 травня 1920 р., ВУЦВК і Раднарком УСРР прийняли закон про створення комітетів незаможних селян, які за задумом Леніна, мали об'єднати більш широкі верстви селян, ніж комбіди: не тільки наймитів та бідноту, а ще й частину маломісних середняків, тобто всі селянські верстви найбільш «соціально близькі» до пролетаріату [2, с.73]. Таким чином, комнезами повинні були стати опорою партії на селі, авангардом радянізації всіх сфер життя українського села.

В сучасній історіографії склалася ситуація, коли діяльність КНС оцінюється саме з точки зору покладених на них владою завдань, основний акцент робиться на інституційно-подієвій історії, що призводить до певної однобічності у висвітленні проблеми. Оскільки, такий підхід не враховує тієї суттєвої різниці, яка існувала між владними директивами до КНС та їх практичним втіленням.

Мета даної статті – розглянути діяльність комнезамів з точки зору їх реальної ефективності, проаналізувати наявні в історіографії підходи до оцінки ролі КНС в становленні радянського режиму, що сприятиме визначенню дійсної ролі цієї організації в історії українського села. Виділити основні проблеми у діяльності організації, – і на цій основі спробувати визначити перспективи подальшого дослідження проблеми.

В історіографії діяльність КНС представлена досить великою кількістю праць. Найбільшим є доробок радянської доби, який почав формуватися ще в 20-30-х рр. Роботи цього періоду написані, головним чином, радянськими посадовцями (Раковский Х., Петровский Г. та ін.), діячами громадських організацій та різного рівня активістами (Голий М., Медвідь Я., Тропко С. та ін.), з метою популяризації КНС і мають більше пропагандистський, програмний характер. Предметом вже наукових студій комнезами стали в 50-70-ті рр., найбільш повне відображення діяльності організації здобула в працях М.Д.Березовчука [2,3] та ін. Щодо оцінки ефективності КНС, історики радянського періоду, притримувалися єдиної офіційної лінії, в основі якої, уявлення про комнезами, як «опору радянської влади на селі», «борців за соціалістичну перебудову сільського господарства» тощо. Звідси, схильність до перебільшення здобутків КНС на всіх напрямках соціалістичного будівництва, разом з тим, проблемні аспекти діяльності організації зачіпаються лише побіжно, як епізодичні і несуттєві. При цьому, в радянській історіографії всіляко утверджувався культ «незаможника», як носія соціалістичних форм господарювання [4, с.448].

Іншою важливою особливістю радянської історіографії є тенденційний підбір джерел та переважне використання нормативних, та різного роду програмних документів, що становили законодавчу базу КНС, відтак представляють лише поверхову, зовнішню сторону їх діяльності.

На противагу радянському ідеалізованому уявленню про незаможників для сучасної історіографії характерне наголошення на негативних аспектах діяльності КНС. Діяльність комнезамів протягом двох останніх десятиріч висвітлювалася переважно в рамках узагальнюючих праць з історії українського села 20-30-х років [5-8]. В контексті становлення радянських владних установ, робота КНС розглядається в дослідженнях Журби [9] та С.Свистовича [10], присвячених історії сільських громадських організацій 20-30-х років.

Спеціальним предметом вивчення, комнезами стали в межах регіональних досліджень. Діяльність КНС на Поділлі і Донбасі висвітлено в дисертаціях О.Мельничук [11] та В.Волошенко [12]. Слід відзначити, суттєве розходження у висновках двох дослідників. Так, О.Мельничук, притримується усталеної оцінки КНС, як «соціальної опори режиму» та «активних помічників у впровадженні в життя більшовицької доктрини суспільного розвитку» [11, с.16]. Тоді як В.Волошенко основний наголос робить на тому, що комнезами мали, передусім, велике пропагандистське значення, відзначаючи, що погляд на КНС, як «бойове знаряддя партії» є спрощеним [13, с.86], оскільки, активність організації часто була вкрай низькою, і територіально нерівномірною. Саме в публікаціях В.Волошенко, зроблено спробу критично поглянути на діяльність КНС через оцінку їх реальної працездатності.

Таким чином, предметом спеціального дослідження проблема ефективності КНС не стала. Разом з тим, публікації останніх років, широкий доступ до архівних джерел, дозволяє говорити про значну невідповідність між образом комнезамів створених радянською історіографією та їх реальною діяльністю, а відтак, і їх реальним значенням в процесі становлення радянського режиму. Аналіз працездатності КНС повинен, по-перше, враховувати специфічний характер самої організації, протиріччя зумовлені її соціальним складом. По-друге, має бути окреслено коло обов'язків покладених державою на КНС і встановлені перешкоди їх ефективного виконання.

Мотиви, якими керувалася влада створюючи комітети незаможних селян, досить детально висвітлені в новітній історіографії. Комнезами повинні були стати «передавальними пасами» радянської політики та «агентами пролетаріату» на селі, сприяючи поглибленню соціального розшарування села. Перелік пріоритетних завдань, які покладалися на незаможників змінювався, відповідно до коливань поточного курсу партії. Так, якщо протягом 1920-1921 рр., їх головним завданням була адміністративна робота, проведення продовольчої політики, допомога Червоній армії [2,с.19], то в 1921-1925 влада орієнтувала незаможників на посилення активності в виробничо-господарській сфері [2,с.25] тощо.

Акценти в діяльності КНС змінювалися, але основний обсяг їх завдань лишався більш-менш незмінним. До нього входили, збільшення присутності незаможників в складі сільрад, залучення незаможного селянства

до роботи місцевих громадських організацій, сприяння об'єднанню селянських господарств в колективи, при цьому члени КНС повинні були показувати приклад в їх організації та праці, незможники мали займатися охороною лісів, громадських будівель, шкіл, зсипних пунктів, проведенням культурно-освітньої роботи, активно брати участь в усіх кампаніях на селі. Важливою функцією, що не декларувалася широко в нормативних актах, було інформування влади про ситуацію на селі. Безумовним пріоритетом була боротьба з «куркульським бандитизмом» і «контрреволюційними виступами». Таким чином, діяльність організації охоплювала практично всі сторони життя українського села.

Покладаючи на КНС значні обов'язки і великі надії, радянська влада водночас виявила розуміння того, що здобути лояльність бідноти, можна лише шляхом забезпечення її не тільки широкими адміністративними повноваженнями, але насамперед значними матеріальними пільгами. Перелік цих пільг не зазнав суттєвих змін навіть коли в 1925 р. КНС втратили статус державної і перетворилися на громадську організацію. Незможникам гарантувалося право одержання промислових товарів за рахунок держави в плановому і неплановому порядку, без обміну на сільськогосподарські продукти, право переважного і безкоштовного користування земельними, лісовими та іншими угіддями, сільськогосподарськими знаряддями, вони мали пільгові умови на виховання і навчання дітей за державний кошт, для членів КНС був, також, створений зерновий фонд. Важливим стимулом були відрахування на користь незможників певної частини вилученого продовольства.

Така підтримка з боку держави, зумовила постійну наявність в організації «паразитарних елементів», різного роду утриманців, з якими влада неодноразово намагалася боротися проводячи чистки КНС, але побороти це явище остаточно так і не вдалося. Державна допомога часто була головною, і, переважно єдиним, мотивом вступу до організації, і наважитися на обмеження цієї допомоги влада не могла. Натомість, скорочення витрат на КНС, намагалися провадити через перегляд складу всіх користувачів цих пільг.

Оскільки режим пропагував образ незможників, як носіїв соціалістичних форм господарювання, їх колективні господарства, також, всемірно підтримувалися державою. Навіть, не зважаючи на те, що вони часто носили тимчасовий, фіктивний характер і створювались з метою одержання різного роду пільг [14]. В свою чергу, влада намагаючись довести переваги громадського господарювання, не лише створювала «тепличні» умови для незможницьких колгоспів, але йшла на суттєві витрати, фактично утримуючи за рахунок кредитів і власних дотацій показів господарства [14].

Широке пропагування фактів успішної діяльності комнезамів, їх передової ролі у колгоспному будівництві, чисельне «зростання» КНС і їх «підтримки» режиму мало значний ідеологічний вплив [13,с.90]. Влада використовувала ці показники, як свідчення того, що вона має на селі чисельну соціальну опору. Тож, у відношенні держави до КНС, можна говорити про переважання політичних мотивів над практичною доцільністю.

Реалізація комнезамами широкого спектру покладених на них обов'язків постійно натикалася на перешкоди, як об'єктивного, так і суб'єктивного, ситуативного характеру.

Серед об'єктивних причин – штучний характер самої організації, створеної за формальною класовою ознакою. Внаслідок такого підходу, до комнезамів були залучені верстви населення за визначенням мало придатні для організованої і, тим більше, організаційної роботи. Оскільки на початкових етапах існування КНС до їх складу потрапила значна частина декласованих, соціально дезорієнтованих елементів, які передусім хотіли продовження грабіжницької практики комбідів. Водночас, саме ця частина незможників була найбільш активною в справі проведення перерозподілу землі і майна протягом 1920-1921 рр. Важливо відзначити кореляцію між соціальним складом КНС, в перший період їх існування, і тим фактом, що саме в цей час організація проявила себе найбільш активно. Частина активістів зуміла в подальшому утриматися в складі КНС, і виявляла схильність до різного роду «перегинів» в своїй діяльності, що провокувало негативне ставлення до них основної маси селян. Ставлення ж держави до зловживань з боку незможників, які мали місце впродовж першого періоду їх існування, демонструє циркулярний лист голови ВУЦВК Г.Петровського 1921 р. до губернських виконкомів. В цьому зверненні їм настійливо рекомендується з особливою увагою ставитися до вимог незможників, задовольняючи їх, навіть тоді, коли «ети требования идут вразрез с общими местными мироприятиями в хозяйственной области» [15,арк.9]. Радянська влада виказувала розуміння того, що зберегти підтримку незможників можливо лише закриваючи очі на відверті зловживання останніх.

Призвичаївшись жити за рахунок реквізицій, активісти-незможники, із запровадженням непу вимагали продовження політики розкуркулення. Говорити про масову участь цієї частини КНС у системній організаційній діяльності, як наприклад, проведення культурно-освітньої роботи, взагалі не доводиться. Більшість з них були не писемними і не мали навичок необхідних для адміністративної роботи. Але, крім активістів, в КНС була також присутня значна частина селян, які внаслідок аграрних перетворень, перших пореволюційних років та підтримки радянської влади, змогла підняти свої господарство до рівня середняцького [8, с.115]. Останні, при підтримці неорганізованого селянства, навіть вимагали ліквідувати комнезами, або перетворити їх в органи примирення різних верств села. Подібні явища спостерігались в Подільській, Волинській та Київській губерніях [8, с.117]. Крім того, зміцнюючи свої господарства вони автоматично переходили в категорію середняків, або ж «підкуркульників», прагнучи за будь-яку ціну утримати свої земельні наділи, вони ставали для влади неблагонадійними елементами і вибували зі складу КНС. Побожовання, що ця частина незможників через свої приватновласницькі настрої може повернутися проти влади, провокували серед більшовицького керівництва України розмови про необхідність ліквідації КНС.

Внутрішня неоднорідність комнезамів, як зазначає О.Ганжа, провокувала розкол в середі КНС, який призвів в багатьох районах до фактичного припинення їх діяльності. Важливо зазначити, що саме з розколом і фактичною бездіяльністю організації, дослідниця пов'язує пожеввлення ліквідаційних настроїв щодо комнезамів, які проявлялися не тільки на українських, а й загальних партійних і радянських форумах [8, с.116]. Тоді, як традиційно в радянській, і часто в сучасній історіографії, ліквідаційні настрої пов'язуються з побоюваннями надмірного загострення класової боротьби на селі.

Штучна диференціація селян, на базі котрої створювалися КНС очевидно не враховувала, наявної в селі складної структури господарських відносин, яка за часів непу тяжіла до відтворення дореволюційних схем, і тягнула за собою відповідний спектр соціальних відносин, з якими боролися більшовики. Ця система соціально-економічних зв'язків часто впливала на діяльність сільських КНС значно більше ніж директиви влади. Відносини найму-оренди, які включали себе і бідняцько-наймитські верстви села, були стрижнем того розвитку сільського господарства яке мало місце за часів непу. На травень 1922 р., у складі КНС, наймити складали — 65,4 тис. [5,с.270], а основну частину господарств, які здавали землю в оренду за неповними даними опитування, проведеного в 1922 р., становили бідняцькі господарства. Всього ж по Україні такі господарства становили 71% [8,с.44]. Значна частина незаможників, як і решта селян, приховували свою участь в такого роду відносинах, захищаючи власні інтереси, вони не тільки використовували найменші вади тогочасного законодавства, а й часто йшли на пряме його порушення, адже викорінення практики «кабальних» відносин було одним з завдань КНС.

Економічна залежність незаможників від середняків і «куркулів», була постійним предметом турботи радянської влади, яка намагалася цей зв'язок розірвати, знову ж таки, надаючи членам КНС пільги і можливості для зміцнення власних господарств. Але, на практиці, держава не завжди була спроможна забезпечити їх навіть найнеобхіднішим. Так, в звітах ОДПУ, за 1929 г. в говориться, що в Сталінському окрузі: «Члени КНС и беднота выражают недовольство по поводу отсутствия посевного материала. До сих пор беднота не знает, получит ли она посевной материал и где его можно приобрести. По этому поводу беднота говорит: «Советская власть бросает бедняка в руки кулака тем, что не дает своевременно посевного зерна и кроме того этим вынуждает крестьян к снижению посевплощади» [16,с.564]. Через катастрофічний брак ресурсів, забезпечення незаможників промисловими товарами і посівним матеріалом завжди було вкрай проблематичним. Виплати заробітної плати головам та секретарям КНС, також були явищем мало розповсюдженим [17,с.185]. Таким чином, неспроможність влади виконувати свої зобов'язання, змушувала незаможників покладатися на власні сили, тобто, здавати заможнішим селянам в оренду землю, реманент, найматися на сезонні роботи тощо.

Крім того, варто враховувати замкненість українського села в цілому, і ту недовіру до радянської влади, яку розділяли селяни незалежно від їх майнового стану. Як зазначає С.Лях: «Майнова диференціація, яку податкові органи використовували для стягнення грошових повинностей селян, не означала наявності суттєвих відмінностей укладу життя так званих бідняків, середняків та куркулів, які вирізнялися кількісними характеристиками: рівнем спожитих матеріальних благ, але здобутих власною працею» [7, с.210]. Про те що селяни, в тому, числі і члени КНС, не завжди були замкненою на власних інтересах групою населення, свідчать численні документи. Так, характерною є доповідь про результати обстеження районних КНС Херсонської округи, в якій зазначається: «Коли треба висунути кандидатів на посаду в економічні установи, то ці питання не обмірковуються раніш організацією КНС, а разом ставляться на загальних зборах усіх селян» [18,арк.1]. Факти складання членами КНС колективних клопотань про зменшення податкового тягарю, допомогу голодуючим родинам односельчан свідчать про те, що незаможників не оминали ані голод, ані надмірний податковий тиск, ані постійна загроза чергових чисток і репресій. Радянська влада, не дивлячись на всі намагання знайти собі соціальну опору на селі, все ж не могла подолати своєї антиселянської сутності, яка поширювалася на всіх селян незалежно від розміру їх земельних наділів.

Іншим об'єктивним чинником низької працездатності КНС, були постійні чистки і кадрові перестановки. За період трьох чисток, з вересня 1921 по квітень 1923 р., було виключено понад 840 тис. чоловік, майже дві третини первісного складу [8,с.116]. Здебільшого причинами виключення були: «окуркулення», «спекуляція», зв'язок з бандитами, «підкуркульництво». Але, як зазначає В.Волошенко «внаслідок різноманітних маніпуляцій, до яких вдавалася влада при підборі осіб, «гідних» стати членами КНС, критерії визначення категорій селянства були настільки мінливими, що на місцях неодмінно мала виникнути плутанина у процесі прийому. Непорозуміння виникали і під час наступних спроб корегування соціального складу КНС. Як наслідок, чистки, що здійснювались упоряджувать всього існування комнезамів, часто-густо призводили до неочікуваних владою результатів [12,с.18]. Остаточо звільнити КНС від небажаних елементів радянській владі так ніколи і не вдалося. Можна говорити про постійну присутність в організації значної кількості селян, які вдаючись до соціальної мімікрії, намагалися облаштувати своє життя за нової влади, користуючись класовою направленістю аграрної політики більшовиків для піднесення своїх господарств, разом з тим, не маючи великої прихильності до цієї влади. Крім того, кадрові перестановки не давали можливості налагодити стабільну роботу організації, набрати необхідного досвіду організаційної діяльності.

Негативно впливала на працездатність комнезамів недостатня увага до КНС з боку районних, окружних і губернських органів влади, які повинні були контролювати їх діяльність. Цей факт, тим більше вагомий, якщо враховувати, що до самостійної ефективної роботи незаможницької організації, були практично не здатні. Взаємодія комнезамів з органами місцевої влади, особливо на рівні районів та сіл, викриває найбільший пласт проблем пов'язаний з їх діяльністю. Всеукраїнська центральна комісія незаможних селян повсякчасно критикувала ігнорування потреб КНС апаратниками райвиконкомів. Ініціативна членів КНС

нерідко настановувалась на байдуже ставлення вищих інстанцій, це виявлялося у відмовах в технічному обслуговуванні, наданні засобів пересування, фінансуванні поїздок для проведення перевірок і налагодження роботи КНС тощо. В жовтні 1932 р., саме «нехтування масовою класово-бідняцькою організацією КНС» з боку місцевої влади, наголошення на недоцільності їх існування, було названо головною причиною невиконання плану хлібозаготівель [17, с.186].

Реальному баченню діяльності КНС перешкоджає, також, надзвичайний формалізм, який часто підміняв і прикривав собою фактичну бездіяльність комнезамів. Ця вада діяльності КНС виявлялася лише під час перевірок, результати яких повсякчасно наголошують на слабкості організації: «робота КНС настільки слаба, що если бы не было списков организации, то смело можно было бы сказать, что организации нет» [19, арк.38], «сільського КНС не існує зовсім, а тільки лічиться на папері» [18, арк.1], «Селькомнезамы существуют для одного названия а когда доходит до дела все сторонятся» [20, арк.22].

Головними причинами суб'єктивного характеру, які не давали організації стати реальною опорою партії на селі, були безініціативність та недбале відношення, як до виконання своїх обов'язків, так і до звітності про свою діяльність, і ситуацію на селі перед ВЦКНС. Так, заступник голови ВЦКНС, в циркулярному листі до голів окружних КНС, з поміткою «зовсім таємно», нарікав на «повний одрив й ігнорування директив вищестоящих організацій з боку окружних КНС (...)» [19, арк.17]. «ЦК Партії і ВУЦВК рішуче ставлять перед нами питання, вимагають від нас живих фактів і прикладів, що робиться на селі. Цього, на великий жаль наші окружні КНС, ні районні КНС не мають і не оповіщають нас» [19, арк.17].

Окружні комнезами, в свою чергу, переадресовували ці ж претензії до районних КНС. Так в листі Херсонського окружного КНС 1929 р. до голів районних комнезамів зазначається, що «Районні КНС в більшості хоч і дають деякі відомості про хід тієї чи іншої кампанії, але ці відомості мають чисто формальний вигляд і відповіді на запитання даються по шаблону не маючи у собі того життєвого змісту як це потрібно. Коли взяти піврічні відчитності районних КНС то по більшості районів складені так не уважно, що окружний КНС має сумнівність, що до їх працездатності. Навіть і ці всі зазначені відомості в більшості надсилаються до ОКНС з великим запізненням, що позбавляє їх будь якої цінності» [19, арк.20].

Таким чином, в організації роботи комнезамів виразно проступають наступні проблеми. В першу чергу, штучний характер самої організації заснованої за класовим принципом, не враховував всієї соєрідності соціальних відносин на селі, їх стійкості та пріоритетності перед нав'язаними владою соціальними перетвореннями. По-друге, та частина незаможників, активістів, які дійсно були готові підтримувати заходи радянського режиму, часто виявляли схильність до «перегинів», лише посилюючи неприязнь селян до радянської влади і КНС. Крім того, специфічний соціальний склад комнезамів, низький освітній рівень більшості незаможників, відсутність навичок адміністративної, організаційної роботи, зрештою безініціативність негативно впливали на працездатність КНС. По-третє, постійні кадрові перестановки, чистки перешкождали налагодженню ефективної роботи, накопиченню необхідного досвіду тощо. Насамкінець, важливою причиною бездіяльності, особливо сільських комнезамів, була недостатня увага до них з боку органів влади. Без постійного контролю згори, організації часто або розпадалися, або існували лише фіктивно.

Низькі показники активності КНС і дотаційний характер організації, призвели до постійної наявності у владних колах ліквідаційних настроїв, а також спроб поширити вплив на бідноту, через всілякі нові організаційні форми, від проведення зборів комнезамів у присутності неорганізованої бідноти, до намагань поєднати роботу комітетів із функціонуванням груп бідноти та наймитсько-незаможницьких груп при колгоспах. Зрештою залучення до всіх ключових акцій влади на селі, десятків тисяч міських мешканців, свідчить про те наскільки більшовиків довіряли і покладалися на селян в цілому, і незаможників зокрема.

Всі окреслені вище проблеми потребують подальшого детального вивчення. Особливо актуальним видається аналіз окремих напрямків діяльності комнезамів. Головною запорукою подальшого об'єктивного дослідження проблеми є переорієнтація досліджень з інституційно-подієвого підходу до методології соціальної історії, вивчення діяльності КНС зсередини на рівні їх щоденної взаємодії з селянами та владними установами. На перший погляд, детально вивчена радянськими істориками діяльність КНС, потребує суттєвого доповнення яке головним чином має спиратися на джерела регіональних архівів. Оскільки останні представляють більш живий і реальний образ КНС, виявляють численні невідповідності між витвореним радянською пропагандою уявленням про діяльність організації. Таке дослідження суттєво доповнить картину життя українського села в період становлення тоталітарного режиму

Джерела та література

1. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. 1919- 1920. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. А.З. Барабой, П.П. Бистренко, І.Х. Ганжа, О.В. Івашин, М.К. Козиренко, І.Л. Шерман. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1957. – 1080 с.
2. Березовчук М.Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм / М.Д. Березовчук. – К.: Політвидав України, 1965. – 123 с.
3. Березовчук М.Д. Перші соціалістичні перетворення на селі: Про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень / М.Д.Березовчук. – К.: Політвидав України, 1976. – 149 с.
4. Дровозюк С. Динаміка суспільної свідомості українського селянства в умовах непу: історіографія проблеми / С.Дровозюк // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 442–465.
5. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919-1928) / С.В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
6. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А.Смолій (відп.ред.) - К.: Наук. думка, 2006. - Т.2 - 653 с.
7. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с.

8. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.) / О. І. Ганжа / НАН України. Інститут історії України. - К., 2000. - 208 с.
9. Журба М.А. Функціональні засади діяльності селянських громадських об'єднань України в умовах тоталітарної держави (20-30-ті рр. XX ст.) / М.А.Журба // Вісник Запорізького юридичного інституту. – Запоріжжя, 2000. — № 2. — С. 242-251.
10. Свистович С. М. Система радянських громадських об'єднань української СРР у 20-30 роки XX століття / С.М.Свистович // Проблеми історії України: факти. Судження, пошуки. – 2007. – № 16. – С. 16-26.
11. Мельничук О. А. Комітети незаможних селян на Поділлі (1920-1933 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.А.Мельничук. — К., 1998. — 17 с.
12. Волошенко В.О. Комітети незаможних селян в Донбасі (1920-1933 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.О.Волошенко — Донецьк, 2003. — 20 с.
13. Волошенко В.О. Формування організаційної структури КНС (на матеріалах Донбасу) / В.О.Волошенко // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. - Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2009. – С. 86-91.
14. Журба М.А. Громадські об'єднання національного села в умовах примусової комунікації селянських господарств України (20-30 ті рр. XX ст.) [Електронний ресурс]: Державна наукова сільськогосподарська бібліотека Української академії аграрних наук / М.А.Журба // Електронне наукове фахове видання: Історія науки і біографістика – 2009 – №3. – Режим доступу до журн.: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2009-3/09zhurba.pdf>
15. Державний архів Херсонської області. – Ф.Р-80. – Оп. 2. – Спр. 4.
16. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т. 1. Май 1927 — ноябрь 1929 / Под ред. В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. — 880 с.
17. Гребінникова О.В. Комітети незаможних селян Донецької губернії в 1920-1925 рр. / О.В. Гребінникова // Південна Україна XX ст. – ЗДУ, 1998. – № 1 (4) – С.184 - 189.
18. Державний архів Херсонської області. – Ф.Р. – 81. – Оп. 1 – Спр. 58.
19. Державний архів Херсонської області. – Ф.Р. – 81. – Оп. 2 – Спр. 6.

Левандовская Э. Э. Роль комитетов неимущих крестьян в реализации советской политики в деревне (1920-1933)

В статье сделана попытка критического анализа общепринятого в историографии похода к комитетам неимущих крестьян, как к существенному фактору в становлении советского режима в украинском селе. Выделены основные причины, как объективные, так и субъективного характера, которые препятствовали эффективной деятельности организации, не давая ей стать действенным механизмом проведения социалистических преобразований. На основании выделенных проблем намечены перспективы дальнейшего изучения проблемы.

Ключевые слова: комитеты незаможных селян (КНС), крестьянство, советская власть.

Levandovska E. E. The Committees of Poor Peasant role in realization of the Soviet policy in Ukrainian village

The article presents critical analyses of the conventional point of view on the Committees of Poor Peasant (KNS), as a significant factor in the establishment of the Soviet regime in the Ukrainian village. The functioning of the KNS, are analyzed in the context of their effectiveness in realization of the Soviet policy. The article presents an attempt to identify the basic reasons of organization low efficiency, and on this basis, to determine perspectives for further researches

Keywords: Committees of Poor Peasants (KNS), peasants, Soviet authorities.

УДК 94(477.42):631.3

К. С. Сидоров

УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ МАШИННО-ТРАКТОРНИХ СТАНЦІЙ НА ЖИТОМИРЩИНІ В 30-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються причини та передісторія створення МТС в Україні. Досліджується процес утворення та діяльності машинно-тракторних станцій у Житомирській області, налагодження роботи та специфіка їх функціонування впродовж 30-х років ХХ століття. Аналізується робота тракторного парку та матеріально-побутове забезпечення механізаторських кадрів на Житомирщині.

Ключові слова: МТС, тракторна колона, радгосп, Житомирська область, матеріально-технічна база, механізаторські кадри, сільське господарство, сільськогосподарська кооперація.

Для підведення під сільське господарство технічної бази і надання колгоспам виробничої та організаційної допомоги в колишньому Радянському Союзі була створена мережа машинно-тракторних станцій (далі – МТС). Це були великі державні сільськогосподарські підприємства, які здійснювали на договірних умовах виробничо-технічне й організаційне обслуговування колгоспів. Упродовж 1929-1932 рр. кількість новостворених машинно-тракторних станцій в Україні загалом та в Житомирській області зокрема зростає в геометричній прогресії. МТС стають вирішальною силою в розвитку колгоспного виробництва та одним із важливих важелів державного управління колгоспами.

Проблема відродження та реорганізації МТС в Україні є предметом вивчення вчених-істориків у своєму науковому дослідженні. Зокрема, Л. В. Ровчак у роботі «Машинно-тракторні станції в Україні (50-ті рр.)». Авторка торкається передісторії утворення машинно-тракторних станцій в Україні, а також виділяє